

reflection, awareness and understanding of other people's views about him and his activities, the ability to perceive other people and to translate their emotions, assess people's attitudes to each other and anticipate behavioural reactions of other people. Social reflection is a creative process, consider of the characteristics of self-identity. We characterized the types and structure of social reflection. Pointed the components of social reflection, they are cognitive, motivational, activity and reflection efficiency of social interaction. Further research is possible to study of social reflection of youth, develop criteria and indicators of the level of social development; study of important social and psychological characteristics, such as tolerance, social responsibility, social cohesion, etc.; the definition of new forms and methods of work with youth-oriented stimulation of their social development.

Keywords: social development of personality, social reflection, reflective expectations, reflexive relation, cognitive, motivational, activities components of social reflection, reflection efficiency of social interaction.

Отримано: 16.02.2012 р.

УДК 159.9.072:37.048.4-053.6

Н.І.Кулик

Професійно орієнтована установка як чинник соціалізації особистості підлітка

Статтю присвячено пошуку психологічних факторів та механізмів полегшення процесу соціалізації підлітка, враховуючи вікові особливості та потреби, ситуацію переживання підліткової кризи. На основі аналізу наукових досліджень пропонується розглядати професійно орієнтовану установку як один з чинників соціалізації підлітка.

Ключові слова: криза підліткового віку, процеси соціалізації, вікові особливості, ціннісні орієнтації, установка, функції установки, професійно орієнтована установка.

Статья посвящена поиску психологических факторов и механизмов облегчения процесса социализации подростка, учитывая возрастные особенности, потребности, ситуацию подросткового кризиса. На основании анализа научных исследований предлагается рассматривать профессионально ориентированную установку как один из факторов социализации подростка.

Ключевые слова: подростковый кризис, процессы социализации, возрастные особенности, ценностные ориентации, установка, функции установки, профессионально ориентированная установка.

Умови реального життя вимагають гнучкого підходу до виконання все нових і нових завдань, значні корективи в їх рішення вносить ринок праці, який постійно змінюється, коли молода особистість має бути підготовленою для знаходження місця в трудовій діяльності. Враховуючи соціальні зміни в суспільстві та його вимоги, особистість повинна мати здатність гармонійно ввійти в це життя. Одною з особливостей сучасного життя є здатність нести особисту відповідальність за власне життя, розв'язувати складні життєві та соціальні проблеми. Організація спеціального середовища, яке спрямоване на розвиток внутрішньої суб'єктивності підлітка на основі достовірної, наукової інформації про особливості сучасного ринку праці, основи вибору професії, формування позитивного ставлення до праці, має полегшити процес соціалізації особистості підлітка. Цінним ресурсом в даному процесі є врахування вікових особливостей підлітка.

Для розуміння місця професійно орієнтованої установки в процесі професіоналізації та соціалізації особистості звернемося до позиції В.А.Бодрова. На його думку, одним з аспектів становлення суб'єкта праці, його професіоналізації є *соціалізація суб'єкта, тобто засвоєння індивідом соціальних норм, інтеріоризація соціального досвіду в особисті професійні установки, цінності й програми діяльності, прийняття соціальної ролі і суспільного завдання, входження в соціальне середовище*. У сучасній віковій психології існує низка досліджень, які засвідчують, що саме в підлітковому віці відбуваються досить істотні зрушення у розвитку особистості. Деякі психологи наголошують, що говорити про особистість як таку можна саме з цього віку. Зокрема, Л.І.Божович наголошувала, що особистість характеризується певним рівнем психічного розвитку, сутність якого в тому, що людина починає сприймати і переживати саму себе як єдине ціле, що відрізняється від інших людей і виражається у поняття Я [1, с. 353]. У підлітковому віці зазначені процеси досягають свого апогею.

Суперечливість та кризовий перебіг окресленого періоду, на думку науковців, зумовлений сукупністю біологічних, психологічних та соціальних чинників. Розвиток на цьому етапі йде швидкими темпами, що є причиною певних трансформацій в особистості підлітка. Крім того, відбуваються кардинальні зміни у когнітивній та емоційній сферах.

Е. Еріксон розглядає проблему підліткового і юнацького віку як кризовий розвиток. Така криза, за Е.Еріксоном, є одночасно і джерелом розвитку особистості підлітка, і стимулом для формування нових ціннісних орієнтацій. Підкреслюючи взаємозалежність

індивідуального і суспільного розвитку, Е.Еріксон зазначає, що процес особистісного самовизначення індивідів пов'язаний з розвитком цінностей, завдяки яким суспільство відтворює свою культуру і спосіб життя [2, с.12-16].

Підлітковий вік, на думку Е.Еріксона, є одним із найважливіх та найскладніших етапів онтогенезу, оскільки становить особливий спосіб існування між дитинством та дорослістю. В цей період центральним психологічним процесом є формування власної ідентичності, знаходження себе і свого місця у соціальному контексті через зміни установок і мотивів поведінки, через формування нової системи ціннісних орієнтацій. За Е.Еріксоном, почуття ідентичності Его – це певна “внутрішня” тотожність та безперервність, яка підготовлена минулим індивідом та поєднується з тотожністю та безперервністю значення індивідуума для інших [3;4].

Якщо завдання розвитку, характерні для певного періоду, не розв'язані, то відбувається формування неадекватної ідентичності, яка, на думку Е.Еріксона, має такі шляхи розвитку: “уникнення близьких стосунків”; “розмивання часу” – неможливість планувати своє майбутнє, страх перед змінами; “розмивання придатності до продуктивної роботи” – неможливість ефективно використовувати свої внутрішні ресурси; нездатність сконцентруватися на певній діяльності; “негативна ідентичність” – пошук протилежної ролі до тієї, яка вважається нормальною в найближчому оточенні.

Отже, за Е.Еріксоном, підлітковий вік характеризується становленням системи уявлень особистості стосовно себе, свого місця в соціальному контексті; формування інтересів, цінностей та планів на майбутнє.

Численні психологічні дослідження засвідчують, що в цей період онтогенезу мають місце фундаментальні зміни у само-свідомості, які значно впливають на подальший розвиток і становлення підлітка як особистості. На думку Л.І.Божович, криза підліткового віку пов'язана з виникненням в цей період нового рівня самосвідомості, характерною рисою якого є здатність пізнавати самого себе як особистість [5, с.45-53].

Таким чином, досягнення фізичної зрілості є тільки однією з низки детермінант, які спричиняють виникнення кризи підліткового віку. У цьому контексті доречно згадати слова Л.В.Виготського, який відзначив, що епоха статевого дозрівання є, разом з тим, і епохою соціального дозрівання особистості [6]. І.С.Кон наголошував, що фізичне дозрівання є “соціальним символом, знаком дорослішання, на який звертають увагу і за яким пильно стежать інші, як дорослі, так і однолітки” [7, с.271].

Дж. Марсія, розвиваючи концепцію Е.Еріксона, визначив чотири етапи розвитку ідентичності: невизначена ідентичність, яка характеризується тим, що індивід ще не зіткнувся з кризою ідентичності і не сформував більш-менш чітких переконань щодо себе і свого життєвого шляху; передчасна ідентифікація має місце, коли людина ставить перед собою певні цілі, включилася до відповідної системи стосунків, але зробила це не самостійно, в результаті пережитої кризи, а під впливом авторитету, спираючись на чужі погляди; етап мораторію означає, що особа знаходиться у процесі нормативної кризи, випробовує різні варіанти ідентичності, вибираючи при цьому прийнятний для неї; етап зрілої ідентичності характеризується закінченням кризи, формуванням ідентичності особистості і переходом від пошуку себе до реалізації свого потенціалу в практичній діяльності.

Ці стадії відображають загальнологічну послідовність формування ідентичності, однак у кожному конкретному випадку можуть відбуватися певні відхилення від зазначеної послідовності. Крім того, може спостерігатися фіксація на окремих стадіях. Перші дві форми є менш продуктивними, фіксація на них пов'язана з меншою самостійністю, схильністю спиратися на авторитети, труднощі у спілкуванні. Дві інші форми, навпаки, відрізняються високим рівнем рефлексії – для таких дітей характерним є інтернальний локус контролю, найбільша імтимізація у взаємовідносинах [7, с.92].

Роздуми підлітка над своєю сутністю – це дещо нове порівняно з попереднім етапом онтогенезу. Одним із найважливіших стимулів, який детермінує розвиток рефлексії та інтроспекції в цей період, є намагання посісти прийнятне положення серед однолітків та друзів, які в цей період є найбільш значущим оточенням. Така соціальна ситуація, яка уможливорює постійне порівняння себе з іншими, “примірювання” їх особливостей та якостей, сприяє формуванню власного Я.

О.В.Лішин вказує на те, що, якщо ведучий вид діяльності набув особистісного смислу, зацікавив особистість дитини і дав їй можливість на основі особистого досвіду до моменту завершення даного вікового етапу побудувати модель дійсності, адекватну її особистісним властивостям і зовнішньому світу, розвиток йде успішно.

Якщо провідний вид діяльності, в тій формі, в якій дорослий світ пропонує його суб'єкту дорослішання, не відповідає його особистісному смислу, така діяльність не сприяє побудові адекватної моделі, не приносить позитивних емоцій і може бути відторгнута на основі неприйняття її смислового ядра [8, с. 11-25].

Дослідження О.В.Лішина показали: спрямованість різних видів діяльності, якщо вони знаходяться під смисловим радикалом провідної діяльності даного віку, яка відповідає ведучому відношенню суб'єкта дорослішання до оточуючої дійсності, інтегрується в спрямованість особистості одного з основних чотирьох типів: просоціально детермінованого (гуманістичного), егоцентричного, депресивного і негативістичного. Спрямованість особистості розуміється дослідниками як прояв загальних закономірностей мотиваційно-смислових відношень особистості в певних координатах чотирьох квадратів смислового поля особистості, які утворені віссю “прийняття – неприйняття Себе” і віссю “прийняття – неприйняття Іншого (Суспільства)”. Досвід реалізації смислових конструктів формує об'єктивну спрямованість життєвих позицій на основі смислових диспозицій, які пройшли перевірку реального буття. Тим самим спрямованість особистості набуває завершального характеру, який відображає стійку структуру відношень суб'єкта зі світом [8, с. 11-25].

Є.А. Голубева пише про це так: “Саме в цій властивості виражаються цілі, заради яких діє особистість, її мотиви, її суб'єктивні відношення до різних сторін дійсності, вся її система характеристик. В глобальному плані спрямованість можна оцінити як відношення того, що особистість отримує і що бере від суспільства (в плані матеріальних та духовних цінностей), до того, що вона йому дає, вносить в його розвиток” [9, с. 100]. Далі вчений, виходячи з результатів своїх досліджень, вказує на те, що лише просоціально детермінована (гуманістична) спрямованість просоціального вектору найбільш повно відповідає етичному розумінню людяності.

І.М.Кондаков вважає, що в рамках сучасної культури задачі професійного розвитку, на які орієнтовані професійні установки індивіда, досить стереотипні і, приймаючи або формулюючи для себе ту чи іншу задачу, індивід вже має визначені критерії або нормативи її вирішення.

Професійно орієнтовані установки характеризуються не лише готовністю особистості вирішувати пред'явлені йому задачі, але і активно вибирати ці задачі, модифікувати відповідно до них свою поведінку. Тому, в професійно орієнтованих установках індивіда акумульований весь досвід вирішення ним життєвих задач на раніше пройдених етапах психічного розвитку. Накопичений досвід вирішення задач генералізується, призводить до утворення в структурі особистості комплексу компетентності, який реалізується при зіткненні з новими класами задач, в тому числі і задач

професійного розвитку, обумовлюючи характер конкретного рішення (рівень домагань, наполегливість в реалізації, контроль за результатами та ін.) [10].

Криза підліткового віку протікає значно легше за умови, що у підлітка в цьому віці виникають відносно постійні інтереси або інші стійкі механізми поведінки, якими може бути й професійно орієнтована установка.

Сучасні психологічні дослідження чітко свідчать про те, яке значення для формування стійкості особистості та її саморегуляції має орієнтація суб'єкта на віддалені цілі.

На вирішальне значення перспективних цілей для психологічної структури і поведінки звертав увагу ще К.Левін. В своїй топологічній теорії особистості він доводив, що цілі, які ставить перед собою особистість, наміри, які вона приймає, є своєрідними потребами ("квазіпотребами"), які не відрізняються за силою і іншими динамічними властивостями від істинних потреб. Ціннісні орієнтації суб'єкта на ці майбутні цілі підпорядковують собі проміжні і тим самим визначають поведінку, емоції і моральний стан суб'єкта [11, с.122-131].

Результати досліджень В.І.Степанського вказують, що найбільш цінним і для суспільства і для особистості є такий мотив вибору професії, як інтерес до змісту праці, який в різних формулюваннях може звучати як прагнення задовольнити духовні потреби у праці, прагнення обирати професію відповідно до схильностей або інтересу, прагнення до самореалізації в праці, аж до прагнення працювати за покликанням. Звичайно, даний мотив зовсім не виключає ні мотиву суспільної користі, ні мотиву матеріального забезпечення, ні інших мотивів, наприклад, самоствердження в праці, отримання визнання, проте його ведуче положення в ієрархії мотивів запобігає виникненню небажаних мотиваційних викривлень [12, с. 31].

"Образ Я" слугує ядром, на якому формуються ведучі мотиви особистості, в тому числі і мотив вибору професії. Сформованість "образу Я" виступає в реалізації свого психологічного потенціалу в майбутній професійній діяльності.

Формування даної психологічної якості відбувається, на думку вчених, поетапно. Першим рівнем є самоідентифікація. Це пов'язано з активізацією механізмів рефлексії, з їх інтенсивним розвитком у підлітковому віці. Очевидно, що процесу ідентифікації сенситивний саме підлітковий вік, оскільки саме в цей період питання самопізнання, забезпечені здатністю звернення до свого внутрішнього світу, набувають особливої значущості (Л.І. Божович, І.В.Дубровіна, Д.І.Фельдштейн, Д.Б.Ельконін).

Дослідники вважають, що варто зробити акцент на результатах діяльності власне самоіндентифікації: мова йде про розвиток особистісної рефлексії, формування позитивного самовідношення, тобто формування уявлення особистості про себе як про цінність, варту любові, поваги, турботи, в першу чергу за рахунок усвідомлення власної унікальності, і на основі цього – здатність робити усвідомлений, відповідальний, самостійний вибір на користь свого розвитку, особистих позитивних змін. Дослідники підкреслюють і фіксують пріоритетні задачі: формування не стільки адекватної самооцінки, скільки позитивного ставлення до себе, прийняття себе, навіть якщо це ставлення і прийняття йде дещо за рахунок визнання недостатньої цінності оточуючих [13, с.37-39].

Отже, в результаті включення в діяльність самоіндентифікації підліток володіє розвинутими механізмами рефлексії, стійкого “Я – образом”, готовністю робити раціональний вибір.

Як вказує М.Е. Торшинін, головна центральна установка особистості – це установка до особистого “Я”, оскільки в процесі соціалізації ми завжди співвідносимо всі значимі для нас явища з думкою про себе. Установка самооцінки особистого “Я” знаходиться на перехресті всіх зв’язків системи.

На наступному віковому етапі – нові якості (наприклад, інтернальний локус контролю), або, далі, ціннісні орієнтації і ідеали не можуть бути сформовані інакше, аніж на основі розвинутих на підлітковому етапі розвитку вказаних особистісних якостей.

Основою для структурування компонентів “Я – образу” підлітка в нашому дослідженні є позиція соціальної психології. На думку І.О.Кона, розуміння “образу Я” як соціальної установки (а точніше, установчої системи) дозволяє уявити його структуру не як випадковий набір компонентів, а як певну систему когнітивних, емоційних і поведінкових ознак. Проблема пов’язана з тим, чи виникає “образ Я” на основі самовідчуттів або шляхом пізнання своїх об’єктивацій (в предметній діяльності та в спілкуванні) – зникає. Емоційні та когнітивні компоненти “Я” завжди співіснують, але кожен з них має свою особисту логіку розвитку; вони взаємопов’язані, але не зводяться один до одного.

“Образ Я” не зовсім звичайна установочна система. Оскільки об’єкт та суб’єкт установки співпадають, “образ Я” завжди індивідуальний і специфічний, якими б спільними не були його компоненти. “Образ Я” – одна з найважливіших для особистості соціальних установок: люди надають різним об’єктам неоднакового значення, але нікому не може бути байдужим особисте “Я”.

Якщо застосувати концепцію В.А.Ядова про ієрархічну систему диспозицій до “образу Я”, то нижній його поверх складають неусвідомлені, представлені лише в переживанні установки, які традиційно асоціюються в психології з “самопочуттям” та емоційним ставленням до себе; вище розташовані усвідомлення і самооцінка окремих властивостей та якостей; далі ці часткові самооцінки складаються у відносно стійкий цілісний образ; і нарешті, сам цей “образ Я” вписується в загальну систему ціннісних орієнтацій особистості, які пов’язані з усвідомленням цілей своєї життєдіяльності і засобів, необхідних для їх досягнення [14, с. 45-74].

Отже, професійно орієнтована установка, як будь-яка соціальна установка, виконує ряд функцій в підлітковому віці. Такими функціями є полегшення пристосування до середовища, закріплюючи те, що сприяє задоволенню потреб підлітка, пізнання (установка систематизує досвід, який накопичується в процесі життєвого та професійного самовизначення), самореалізація (стійка система соціальних установок – необхідна передумова творчої активності особистості, самовиховання), а також функція психологічного захисту (наявність визначеної системи психологічних установок дозволяє підлітку ухилитися від усвідомлення таких аспектів дійсності, які могли б похитнути стійкість його особистості).

Отже, наявність у підлітка стійких особистісних інтересів робить його цілеспрямованим, і, як наслідок, внутрішньо зібраним та організованим. Це ліквідує постійні конфлікти різноспрямованих мотиваційних тенденцій, які є характерними для кризи перехідного віку, і робить підлітка внутрішньо гармонічним.

В ситуації вибору професії професійно орієнтована установка має не тільки обумовити досить раціональні рішення, але й подолати вторинні емоційні проблеми підліткового віку.

Список використаних джерел

1. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л.И.Божович. – СПб.: Питер, 2008. – 400 с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”).
2. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э.Эриксон. – М.,1996. – С.12-16.
3. Эриксон Э. Психологический кризис развития в отрочестве и юности/ Э. Эриксон//Подросток и семья: хрестоматия; [под ред. Д.Я.Райгородского]. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ – М, 2002. – 656 с.

4. Erikson E.H. The concept of ego identity // Amer. Psychoanal. Assn. – 1956 – №4. – P-56 – 121
5. Божович Л.И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе/ Л.И.Божович //Вопросы психологии. – 1976. – №6. – С. 45-53.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С.Выготский. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 4: Детская психология. – 432 с.
7. Кон И.С. Психология ранней юности/И.С.Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
8. Лишин О.В. Современный подросток и его особенности. Подросток в эпоху перемен./ Лишин О.В. // Мир психологии. – 2007. – №4 (52). – С. 11-25.
9. Голубева Э. А. Способности, личность, индивидуальность/ Э.А. Голубева. – Дубна: Феникс, 2005.- С.100.
10. Кондаков И.Н. Диагностика профессиональных установок подростков/ И.Н.Кондаков// Вопросы психологии. – 1997. – №2. – С. 62.
11. Левин К. Топология и теория поля// Хрестоматия по истории психологии / К.Левин. – М.: Изд -во Моск. ун- та, 1980. – С.122-131.
12. Степанский В.И. Психологические факторы выбора профессии. Теория. Эксперимент /В.И.Степанский. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. – 112 с. С-31
13. Егорычева И.Д. Самореализация подростка: квазифеномен развития или норма возраста/ И.Д. Егорычева//Мир психологии. – 2004.- №4. – С. 37-49.
14. Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Издательский дом “БАХРАХ- М”, 2003. – 672 с.

The article is devoted to the search for psychological factors that facilitate the process of socialization mechanisms of teenagers, given the age characteristics, needs, adolescent in crisis situation. Based on the analysis of scientific research are invited to consider professionally – oriented setting as a factor in the socialization of adolescents.

Keywords: adolescence crisis, socialization processes, especially age, value orientation, attitude, function of setting, professionally – oriented setting.

Отримано: 3.02.2012 р.